

ВИКЛАДАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 94(477)“XVI”:001.5

Валерій Степанков

(м. Кам'янець-Подільський)

370-річчю Української революції (1648-1676 рр.)
присвячується

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст. ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ З'ЯСУВАННЯ ЇЇ СУТНОСТІ (методичні поради викладачам, учителям і студентам)

Порушена у запропонованій статті тема дослідження відзначається складністю теоретичного осмислення. Адже упродовж останніх півтора століття вчені сформулювали чимало різноманітних концепцій, понять і термінів, окремі з яких стали вже хрестоматійними, якщо не аксіоматичними, для сучасного читача. Проте, далеко не всі вони адекватно відображають сутність національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби козацтва й поспільства у середині й другій половині XVII ст. Нами зроблено спробу запропонувати іншу, якісно відмінну від домінуючих, концепцію її причин, сутності характеру й типології. Цілком зрозуміло, що автор, висловлюючи власні судження, не претендує на доконечну істину й сповна усвідомлює, що вони носять дискусійний характер.

Ключові слова: революція, національно-визвольна війна, типологія, хронологічні межі, “Хмельниччина”, “Руїна”, козацтво, поспільство, козацька Україна, Гетьманщина.

Центральним явищем ранньомодерної історії України (XVI-XVIII ст.) безперечно була Національна революція 1648-1676 рр. Вона стала для українського народу наймасштабнішою з XIV ст. битвою за незалежність витвореної в її перебігу держави й об'єднання у ній усіх етноукраїнських (на той час) земель, які входили до складу Речі Посполитої. Однак, традиційно, обмежуючи хронологічні рамки цієї без перебільшення грандіозної події серединою XVII ст. (1648-1657 рр. – часом гетьманату Б. Хмельницького або 1648-1658 рр. – із включенням до них Гадяцького договору), дослідники **штучно розривають її тяглість**. Виокремлюючи два різних за своєю суттю процеси – **“Національно-визвольну (Визвольну) війну”**

(“Велике українське повстання”) за незалежність, що трактується в українській історіографії позитивно, та, оцінка якої є у ній однозначно негативною, вони хоч-не-хоч істотно спотворюють її зміст.

Постає слушне запитання: у чому? Насамперед у тому, що обмеження верхньої межі національно-визвольних змагань 1657 чи 1658 роком, по-перше, не дозволяє збагнути головного, а саме: чим вони завершилися? Якщо перемогою, то саме якою? Якщо ж поразкою, то в чому вона полягала? Проте відповідей на ці запитання не має; по-друге, хіба визвольна боротьба українців припинилася після смерті Богдана Великого чи укладеного Гадяцького договору? Але ж цього не довів жоден дослідник і, як на наш погляд, не умотивує, бо витворена упродовж 1648-1650 рр. Українська держава продовжувала боротьбу (правда, далеко не завжди ефективну) за незалежність, збереження соборності, а в критичних умовах – просто свого існування. Тому названі хронологічні межі аж ніяк не можуть трактуватися завершенням національно-визвольних змагань; по-третє, тлумачити їх упродовж кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. “Руїною” означає ні що інше, як підміну справжнього змісту цих подій шляхом висунення на чільне місце у них деструктивних аспектів. Але ж їх наявність не є особливістю Української революції, притаманною тільки їй. Вони завжди були невід’ємною складовою усіх без винятку національно-визвольних і революційних рухів, які відбувалися у ту епоху в європейських країнах, проте жоден з істориків не маркує “Руїною” їх окремі періоди у Німеччині, Нідерландах, Англії чи Франції. Відомий дослідник Т. Чухліб аргументовано довів наукову неслухняність використання цього терміну для означення сутності українських подій кінця 50-х – середини 70-х рр.¹, однак переважна більшість істориків продовжує “успішно” оперувати ним.

Зрозуміло, що це абсолютно їхнє авторське право, яке не може піддаватися найменшому сумніву, бо саме воно слугує підвалиною свободи наукової творчості вченого й формує плюралізм думок – основного рушія розвитку історичної науки, без якого вона костеніє і вмирає. Це правда! Але такою ж правдою є те, що кожен дослідник, який займається вивченням тих чи інших аспектів історії як наукових проблем (себто ставить метою виявлення їхньої сутності), а не захоплюється інтелектуальною “грою” власного розуму в іпостасі її “творця”, безплідно конструюючи у віртуальному світі своїх уподобань, а не на основі аналізу джерел, надумані інтерпретації “неіснуючої історії”², **професійно зобов’язаний прагнути до якомога правдивішого (найадекватнішого) відтворення минулого.** Зрозуміло, що в цьому процесі пізнання у переважній

більшості випадків абсолютної істини нікому не дано досягнути, проте це аж ніяк не може ставити під сумнів можливості досягнення достовірності (у більшій чи меншій мірі) історичних знань. Саме в цьому і вбачаю покликання поколінь учених, котрі, опираючись на творчий доробок попередників, у своїх працях продовжують торувати тернистий шлях поглиблення їх вірогідності, виправлення зроблених помилок, а відтак примноження частки істинності.

Уже третину століття триває складний процес формування власне української концепції історії України. Зроблено чимало, особливо у сферах ранньомодерної і модерної історії; помітно повільніше проходить він у перегляді домінуючих концептуальних засад, витвореного ще в радянську добу, образу середньовіччя. Тим не паче її контури уже явно окреслилися. У цьому потоці творення достовірної панорами минулщини, як на мій погляд, назріла потреба переосмислення багатьох принципово важливих проблем для осягнення сутності події/подій середини й другої половини XVII ст. і її/їх місця, ролі та значення як в українській, так і в центрально-східній, східній і південно-східній європейській історії. Впровадження вченими до наукового обігу великого масиву нового джерельного матеріалу, вихід у світ десятків монографічних досліджень і сотень статей підштовхує до усвідомлення необхідності перегляду ряду існуючих ще з другої половини XIX ст. означень сутності національно-визвольної, конфесійної, соціальної й політичної боротьби середини й другої половини XVII ст., які й нині залишаються домінуючими.

Одним із основних з-поміж них стало поняття **“Хмельниччина”** (**“Хмельнищина”**), в утворенні й поширенні якого провідну роль відіграли спочатку М. Костомаров і П. Куліш, а пізніше – М. Грушевський. І справа полягала не тільки у назві, що носила радше не наукове, а публіцистичне смислове навантаження (адже ніхто, наприклад, з дослідників не характеризував повстання під проводом Т. Костюшки “Костюківщиною”, англійську революцію – “Кромвелівщиною”, а правління Наполеона – “Наполеонівщиною” тощо). Адже вона не адекватно відображала зміст подій, зводячи його до, позбавленого політичного (державного) потенціалу, стихійного антипольського й антикатолицького руху мас, очолюваного козацьким гетьманом (на її негативний аспект слушно звертав увагу Ю. Мицик³). А насамперед у тому, що обмежуючи хронологічні рамки національно-визвольної боротьби 1648-1657 рр., штучно відсікала її від наступних подій, перетворюючи у самостійне історичне явище. Воднораз, ввівши до наукового вжитку термін “Руїна”, яким характеризував перебіг подій упродовж 1663-1687 рр., М. Костомаров, мимо

своєї волі, посприяв утвердженню в історіографії згаданого смислового розмежування, хоча у своїх працях “Гетьманство Виговського”, “Гетьманство Юрія Хмельницького” та “Руїна” зображував їх складовими єдиного процесу боротьби за “самобутність” України (Малоросії).

У радянську добу, відповідно до ідеологеми “возз’єднання України з Росією”, “Визвольна війна українського народу” обмежувалася, зрозуміло, 1654 роком, залишаючи за її “бортом” наступні події, які начебто не мали нічого спільного з нею. У період незалежності України виразно окреслилися **дві тенденції: фактична реанімація творчого доробку** істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо обмеження національно-визвольних змагань гетьманом Б. Хмельницького (“Хмельниччина”) себто 1648-1657 рр. та **“омолодження” початку часів “Руїни”** з 1663 р. до 1658-1659 рр. Відповідно такого концептуального бачення вимальовується наступна картина: упродовж 1648-1657 (8) рр. відбувається потужна Національно-визвольна війна з багатьма її позитивними надбаннями, а через рік-два після смерті Великого гетьмана козацька Україна поринає у смертельний для неї вир “Руїни”, яка зображується ареною безтямної боротьби старшин за владу.

Навмисне приділив так багато уваги вступним нотаткам аби наголосити на складнощах теоретичного осягнення сутності подій середини й другої половини ХVІІ ст. й нагальній актуальності переосмислення (уточнення) існуючих в історіографії характеристик й оцінок. Як на наш погляд, для досягнення поставленої мети доцільно збагнути сутність наступних проблем, які пропонуємо структурувати за таким планом:

1. *Причини революції.*
4. *Характер революції та її типологія.*
3. *Хронологічні межі революції.*

1. Причини революції

Аби збагнути сутність події, що спалахнула 1648 р., вкрай важливо вияснити її причини. Не можна сказати, що дослідники їх не з’ясовували. Проте далеко не завжди вони розглядалися у комплексі з врахуванням місця й ролі у визріванні революційного вибуху, поза увагою залишалося висвітлення психологічних чинників, особливості ментальності населення південного і південно-східного регіонів тогочасної України. Традиційно (ще з радянських часів) на чільне місце часто виносяться й нині причини соціально-економічного характеру. В жодному разі не применшуючи їхньої значимості, все ж не вони відіграли визначальну роль у його визріванні. І на це слід звернути особливу увагу. Важливо збагнути, що **основний**

вузол українсько-польського протистояння зав'язувався саме у сфері національно-релігійних відносин.

Вельми показово, що переважна більшість польських і частина українських (П. Кралюк, Н. Яковенко й інші) істориків й нині продовжують уникати у своїх працях визнання факту національно-релігійного упослідження українців (русинів), починаючи з ухвал Пйотрковського синоду (1577 р.) польського духовенства й до 1648 р., намагаючись переконати читача у тому, що Річ Посполита була державою “надзвичайної релігійної толерантності”. З якою метою, всупереч десятків, якщо не сотень, свідчень джерел, замовчується, а відтак фальшується, цей аспект польської політики відносно українського населення? Відповідь очевидна: уникнути трактування його боротьби, що спалахнула 1648 р., як національно-визвольної, звівши її сутність до постулатів домінуючої у польській історіографії концепції “домової (себто громадянської) війни” у Польщі (звідсіля її назви – “козацька війна”, “козацько-польська війна”, “козацька революція” тощо). Чому так трактують ці події польські історики зрозуміти можна, чому українські – ні.

У зв'язку з чим доцільно навести кілька визнань сучасників подій першої половини XVII ст. Так, у 1613 р. шляхтич Я. Щасний-Гербут у творі “Розмисел про народ руський” відверто визнавав: “... знаю добре про те, що з ними (русинами – В.С.) діється, почавши від Брестського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах із них сміхи ладнають. На сеймиках обіцяють, а на сеймах шикають. На сеймиках братами називають, а на сеймах – відщепенцями. Це я знаю, бо все це правда. Але чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб Русі не було в Русі, – то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадя неподалік Гданська”⁴. Волинський чашник Л. Деревинський, виступаючи на сеймі 1620 р., підкреслював: “А хто ж, о живий Боже, наочно не бачить, що великих турбот, гніту і нестерпних кривд відносно релігії давній руський народ зазнає? Почнемо з Кракова в Короні... Саме в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість ченців тримають худобу... Через те діти вмирають нехрещені, тіла померлих без церковного обряду, як падало, вивозять з міст, без шлюбу люди в розпутстві живуть, без сповіді й святих тайн умирають... Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийня-

тим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителя міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими... Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському”⁵.

Формальне визнання сеймом 1632 р. і королем (“Диплом” 1633 р.) прав і свобод православної Церкви не припинили утиски православних. Як відзначалося в інструкції волинської шляхти послам на сейм 1645 р., “релігія грецька ... такі утиски терпить... в вільній і свобідній Речі Посполитій польській, яких не терплять і греки-християни в турецькій неволі: забрані в православних церкви, монастирі і кафедри, забороне-не вільне відправлення служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і своїх домах”⁶. Маємо також визнання тогочасного єврейського хроніста зі Заслава (сина рабина), котрого аж ніяк не можна запідозрити у симпатіях до українців. Зауважував у написаній праці, що “майже всі православні магнати і пани зрадили своїй вірі і перейшли до папської, а православний народ став усе більше впадати у злидні, зробився зневаженим і ницим, й перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть, особливо відзначимо, євреїв”. Констатував факти, коли пани “піддавали їх (себто русинів – В.С.) важким і гірким мукам, спонукаючи їх перейти до панської віри”⁷.

Важливо з’ясувати основні напрями наступу на православ’я, українську мову й освіту. Пропоную виокремити такі:

➤ усунення православних у містах від участі в органах самоврядування, створення їм перешкод у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею. Внаслідок чого на середину XVII ст. у сфері економічного життя найбільших міст (Львова, Кам’янець-Подільського, Києва, Луцька й ін.) провідну роль уже відігравали поляки й представники інших національностей та етнічних груп. Православним єпископам заборонялося засідати у сенаті;

➤ масове закриття православних храмів і монастирів, відібрання у них маєтностей і земельних володінь, які часто передавалися уніатам. Водночас повсемісно споруджувалися костьоли і кляштори, яким щедро роздавалися земельні володіння та маєтки, створювалися найсприятливіші умови для діяльності католицьких орденів, особливо єзуїтського. За свідченням анонімного автора “Літопису Самовидця “... уже на Україні що городок, то костел бил”⁸. Сумлінно виконувалися поради Папи Урбана VIII королю Сигизмунду III, висловлені у листі від 10 лютого 1624 р.: “Нам треба старанно повиривати затруєне корін-

ня і пообрізувати ушкоджені гілки. Бо інакше всі країни заростуть дикими хащами і те, що повинно бути Господнім раєм, стане поволі розсадником отрути і пасовищем драконів. А про те, що це дуже легко може трапитися на Русі, свідчить теперішнє нещастя. Бо звідтіля запеклий ворог католицької релігії – схизматицька ересь – поширює страхіття безбожних догм на сусідні провінції... Встань королю, славетний поразками турків і ненавистю до безбожників. Візьмись за зброю і щита, і якщо цього вимагає публічне спасіння, задуши гадину, заразу цієї чуми мечем і вогнем...”⁹. Варто прислухатися до роздумів відомого польського дослідника Я. Тазбіра, що у першій половині XVII ст. католицька пропаганда розробляла погляд на Корону Польську як обложену фортецю, “атаковану звідусіль еретиками”. І не випадково саме у католицизмі шляхта починала вбачати фундамент свого панівного становища в державі, гарантію влади над підданими й невід’ємну складову своєї спільноти. В її свідомості формується погляд, який передбачав ідентифікацію понять “шляхтич”, “поляк”, “католик”, як невід’ємних складових єдиного образу, а будь-який виступ проти католицизму трактував як загрозу становим привілеям¹⁰;

➤ постійно діюча практика приниження й знуцання над релігійними почуттями православних: примус виплачувати десятину на користь католицької Церкви; заборона відправляти святі таїнства й обряди; висміювання православних священників і змушування їх виконувати повинності, що зневажали їхній статус тощо;

➤ дискримінація вживання української мови, що неухильно, за сприяння владних структур, витіснялася з ужитку не тільки у діловодстві, але і з суспільно-політичного життя, спілкування шляхти, інтелігенції, заможного міщанства і козацтва. Спроби частини патріотично налаштованої шляхти за допомогою протестів на сеймах (1606, 1632, 1638 рр.) спинити експансію польської мови зазнали невдачі;

➤ перешкоди у розвитку української освіти. Не є таємницею факт протидії польських властей діяльності братських шкіл; відкриттю навчальних закладів, де б українці опановували латинь. Зокрема, король відхилив у 1633 і 1634 рр. клопотання київського митрополита перетворити Київську колегію в академію й універсалами 1635 і 1648 рр. не дозволив викладати у ній ряд предметів. Восени 1634 р. було заборонено фундувати школи з викладанням латинської мови і друкарні для друкування книг латинською мовою на теренах Брацлавського, Волинського й Київського воєводств.

Зрозуміло також, що у жодному випадку не можна ігнорувати й причин, які визрівали в **соціально-економічній сфері**. Радимо звернути увагу на найголовніші з-поміж них. Це:

➤ виникнення й загострення непримиренних суперечностей між козацьким господарством (протофермерського типу) й близьким до нього за типологією господарством покозачених посполитих і слобожанців, що утверджувалися у 20-40-х рр. XVII ст. у південному й південно-східному регіонах України (північна лінія яких умовно проходила по містах Умань-Тетіїв-Біла Церква-Київ-Переяслав-Лубни-Миргород-Полтава), з одного боку, й поширенням сюди фільварково-панщинною системою господарювання, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина у шляхетському маєтку, з другого;

➤ антагоністична суперечність суспільно-політичної організації “козацького устрою” й існуючої середньовічної (феодалної) структури річпосполитського суспільства. Козацькі “права”, “свободи” і “вольності” окреслювали конкретний обсяг соціальних та політичних прав козаків як особисто вільних людей, котрі належали до певного соціального стану. Поняття особистої свободи асоціювалися у козаків з їхньою соціально-політичною, правовою та духовною суверенністю. Вони усвідомлювали себе особисто вільними людьми, які підлягають винятково козацькому праву і присуду, а також шанують свободу совісті.

Згадані “права”, “свободи” і “вольності” означали, зокрема, права і свободи у сфері козацького землеволодіння, майнових та спадкових прав, козацького устрою, судочинства і демократії¹¹. А відтак витворена Військом Запорозьким суспільно-політична організація відзначалася передусім **демократичністю** і ґрунтувалася на таких принципах:

- невизнання соціальної системи феодалної залежності; культ свободи особистості;
- рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя;
- свобода у виборі займатися промислами й торгівлею;
- вільний вступ до козацької спільноти будь-кого незалежно від майнового становища, станової, національної (етнічної), релігійної/конфесійної приналежності за умови прийняття православ'я;
- право обирати й бути обраним до органів самоврядування й судочинства.

Необхідно обов'язково, вивчаючи сутність українських подій, що спалахнули у середині XVII ст., збагнути наступне. Опустивши, за влучним висловом О. Компан, “ідею свободи з небес на землю”¹², козацтво з його устроєм соціального, економічного й побутового життя в очах посполитих (насамперед селянства) набуває образу “земного ідеалу” буття вільної людини. Як справедливо наголошував В. Смолій, “У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уяв-

лення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків (крім військового) перед паном і державою, але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо)". Водночас "Особа, котра деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем чи знедоленим селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства"¹³. Саме тому масове покозачення посполитих у колонізованих регіонах Півдня і Південного-Сходу України набрало масового характеру й перетворило їх у гігантську "ливарню", в якій у жорстоких умовах щоденної боротьби за життя "відливалися" й гартувалися нові людські характери, якісно відмінні від феодално залежних і закріпачених осіб, **"виковувався" особливий тип особистості, для котрого свобода бачилася альфою й омегою способу життя, мислення, поведінки.** Вольові, енергійні й вишколені у військовій справі козаки і покозачені посполиті психологічно ладні були швидше загинути зі зброєю у руках, захищаючи свої цінності, ніж перетворитися у кріпаків.

Ці риси уже яскраво проявилися у повстаннях 30-х рр., коли більшість козаків і покозачених посполитих пліч-о-пліч боролася проти національно-релігійних утисків "руського народу" й потенційної загрози перетворення у панських підданих. Саме у них викристалізовувалося розуміння необхідності спільних дій супроти ворога. Взимку 1638 р. королівські комісари, призначені для "розв'язання" козацького питання, у звіті наголошували на тому, що Річ Посполита "має таки зрозуміти й зробити висновок, що так само як важливо відібрати свободи у власних хлопів, аби не могли шаленіти, так ще більш потрібно утримувати у порядку самих козаків: бо ані хлопи без козацького титулу й проводу, а ні козаки без хлопської сили обійтися не можуть"¹⁴;

➤ різке погіршення соціально-економічного становища посполитих і частини дрібної шляхти внаслідок бурхливого розвитку фільварково-панщинного господарства, що стрімко розширювалося на центральні, південні й південно-східні регіони. У 40-х рр. на західноукраїнських землях Волині, у західних і північних районах Поділля панщина вже сягала до 3-5 днів на тиждень, а кріпаки перетворювалися в об'єкт купівлі-продажу. Анонімний автор "Дискурсу про теперішню війну козацьку чи хлопську" (1648 р.), не приховуючи правди, констатував: "Мусимо і те визнати, що велику ненависть (русинів – В.С.) зміцнювали і поширювали великі податки, незвичайні побори, часті поволовщини, оренди, монополії, рогове, копитове, вагове й тому подібні обтяження... Це перекон-

ливо проявилось тепер, коли хлопи власних панів люто мучили, катували й вбивали..., дорікаючи й помщаючись за кривди, зневагу й прикрощі, яких зазнавали від них самих та їхніх урядників”¹⁵;

➤ образливо-цинічні форми визиску орендарів, серед котрих чимало перебувало євреїв. За визнанням згаданого Г. Ганновера, останні “стали там (у Русі – В.С.) повсемісно управляючими і господарями (у містах – В.С.). Це і стало причиною жахливого лиха”¹⁶. За даними одного з учасників подій 1648 р., “У значній мірі жида є причиною цієї війни і козацького повстання, бо в Україні всюди жида немало взяли в оренду в панів мастків, броварень, гуралень, млинів, пасік, цда, мит і накладали на підданих суворі данини й збільшували роботизну”¹⁷.

В жодному випадку не можна обминати мовчанкою фактору потужного деструктивного впливу наведених вище чинників на базові інстинкти населення, придушення яких (на що першим звернув увагу відомий культуролог і соціолог П. Сорокін¹⁸) проковує революції. Особливо важливу роль у вибуху української зіграли репресії таких із них:

➤ інстинкту власності. Адже добре відомо, що у 20-40-х рр. козаки, посполиті й частина дрібних шляхтичів розорювалися, втрачаючи землі, домівки, нажите майно, внаслідок зловживань урядників і панів, каральних дій владних структур, свавілля жовнірів й орендарів, систематичних нападів татар, стихійних лих тощо;

➤ інстинкту самозбереження. Його деструкція в осіб, котрі належали до вище названих соціальних станів і груп, під впливом перелічених вище чинників, а також додаткових до них голодівок й епідемій (особливо чуми та холери), призводила до втрати у них боязні смерті, “звички” до неї, відмови у послуху, дотриманні усталених (звичаєвих) норм поведінки й моралі, накопиченню ненависті до всього оточуючого;

➤ інстинкту свободи, притлумлення якого породжувало у душах людей незгасиме вогнище ненависті до всього, що пригноблювало й утискало його, а також живило почуття помсти за зневажену гідність.

З’ясування причин революції вимагає до себе **обов’язково комплексного підходу** з метою досягнення цілісного, якщо можна так висловитися, панорамного, погляду на них, бо всі вони тісно перепліталися й накладалися одна на одну. Й вважаємо помилковою існуючу й нині практику виокремлювання з цього єдиного процесу визрівання революційного “спалаху” того чи іншого його сегменту (найчастіше “козацького” та “національно-конфесійного”), так як вона не дозволяє рекон-

струювати адекватно реаліям картину й слугує джерелом підживлення живучості таких характеристик революції як “козацька війна”, “козацька революція”, “козацько-польська війна” тощо. Хоча ще майже 100 років тому М. Грушевський надзвичайно точно розкрив сутність переплетеного вузла суперечностей в Україні, що породили глибоку кризу, витвореної у Речі Посполитій моделі соціально-політичних, конфесійних й між-національних відносин на 1648 р. “Все зв’язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення “руського народу” Польщею, Ляхами, і даремно силкувалися тодішні політики, так як роблять се деякі нинішні історіографи, розбити сей образ на відокремлені недогади чи кривди соціальні чи політичні, коли в почутях, в свідомості українських людей він зливався в одно нероздільне поняття національного поневолення... Польська національна політика, яка змагала до того, щоб спольщити верхні верстви українські (так само білоруські, або литовські), – взагалі все що підіймалося над рівнем поневоленого люду, – тепер збирала гіркі овочі сих своїх успіхів. Все що панувало і утискало, було “лядське”-походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього – ото-тожнювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження”¹⁹. Таким чином, у палітрі суперечностей домінуючим виступало українсько (русько)-польське протистояння, що внаслідок поступливості польської політичної еліти, набрало антогоністичної гостроти, смертельно небезпечної й водночас трагічної для обох народів. І намагання (свідомі чи неумисні) затушувати його чи якось загладити, висуваючи на чільне місце соціальний аспект (у дусі постулатів “домової війни”) – конфлікт між козацтвом і посполитими з одного боку, урядовою політикою й шляхтою з другого – є не чим іншим ніж фальшуванням історичної достовірності.

2. Характер революції та її типологія

Вивчення сотень джерел дає підстави стверджувати, що з літа 1648 р. козацьке повстання надзвичайно швидко (упродовж червня-липня) переросло у всезагальне повстання українського населення Речі Посполитої, що водночас **трансформувалося у національну революцію** (липень-листопад), яка охопила всі без винятку етноукраїнські землі Корони Польської й Великого князівства Литовського, включаючи Берестейщину, Підляшшя, Холмщину, Надсяння, Пінський і Мозирський повіти. Для вияснення сутності події, що вибухнула, вкрай важливо збагнути органічно поєднані між собою характер й мету боротьби козаків і поспільства. На вересень 1648 р. уже дуже виразно появилися **дві фундаментальні** складові її змісту. Це –

національно-визвольна, антикатолицька, антиуніатська й антиіудейська спрямованість, а також **соціальна** – націлена на ліквідацію домінуючої феодальної моделі соціально-економічних відносин. Саме вони, а не вимоги заможнішого козацтва домоглися збільшення реєстру до 12 тис. осіб, скасування «Ординації» 1638 р., поновлення традиційних «прав і свобод» й обумовлювали характер і мету боротьби сотень тисяч повстанців (щонайменше бл. 0,7-0,8 млн. осіб).

Джерела (а їх десятки і десятки) однозначно промовляють наступне: повсталі маси мали рішучий намір знищити польське гноблення й добитися **незалежності Русі від Речі Посполитої**. Торкнемося інформації лише кількох з них. Так, уже на початку червня з'являються перші відомості про вбачання у Б. Хмельницькому «нового Мойсея», котрий «звільнить їх від ляхської неволі».²⁰ Сучасник й учасник подій цього року анонімний автор «Римованої хроніки» підкреслював:

*«Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса,
До різних званих полковників, але кожен як оса.
«На ляхів, ляхів» зразу бунти починаються,
Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, улоговинах шукають,
Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві
Не вляжав у вбиральні, за шкірою, ні в роті».*

А гасло повстанців звучало так:

*«Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й краплі не буде в
руських краях,
І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смер-
дить»».²¹*

Подільський суддя Л. М'ясковський 20 серпня повідомляв аноніму, що «не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругв зібравши, подністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут, з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плондрують всі міста й містечка, тиранського вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми..., а в Студониці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балині вони вже захопили собі абсолютну владу»²². У середині вересня анонім, перебуваючи у Львові, констатував: «вже повстання Руське і присяглий з поганями (себто татарами – В.С.) натовп хлопства, опанувавши всю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства і більшу частину Волинського, міста всі, замки, фортеці... здобули, висікли, костюли пограбували, святині потоптали, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...»²³. Як підкреслював галицький стольник А. М'ясковський, «вся Русь по самі Львівські передмістя повстала поголовно»²⁴. А захоплені у кінці серпня – на початку вересня до полону під стінами Кам'янця-Подільського

левенці (подільська назва опришків – В.С.) на тортурах засвідчили, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, **а самі добровільно, з огидою ставлячись до рабства, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти негвамовних гнобителів** (виділено нами – В.С.)»²⁵.

Величезна кількість джерел зберігає інформацію і про надзвичайно масовий і затятий характер соціальної боротьби посполитих супроти панування шляхти (незалежно від етнічної чи конфесійної приналежності), кріпацтва, усіх форм феодальної залежності, визиску орендарів тощо. І, на що б радили насамперед звернути увагу – так це на органічне (нерозривне) поєднання даного аспекту боротьби з національно-визвольним і релігійним. Безсумнівно з липня місяця вона переросла в одну з найпотужніших Селянських війн в історії Європи, яка, на відміну від них, завершилася у червні 1652 р. перемогою посполитих на теренах вивореної Української держави. Вже у кінці травня 1648 р. брацлавський воєвода А. Кисіль помітив той факт, що повстанці «піддають вогню й мечу лише один шляхетський стан» й зробив наступний висновок: розпочалася «жахлива селянська війна». А трохи пізніше уже визнавав, що до «самого Бугу жодного шляхтича не залишилося: або втік, або впав трупом». У кінці червня уже не сумнівався у тому, що «вже точно все хлопство втягнулося у цю війну»²⁶. На початку липня шляхтич С. Марцинкевич у листі до аноніма змалював вражаючу картину масового характеру повстання у Чернігівщині й Сіверщині. «До них (повстанців – В.С.) приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою, великими полками йдуть до них..., а як здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають сягнути до Бихова, до Шклова і до Могилева... У панських і шляхетських маєтностях вони так піднялися, що панів мають за ніщо...»²⁷. Не менш масштабно розгорталася соціальна боротьба у Поділі, Волині й Галичині. Як стверджував литовський підстолий, «повстала вся Україна, лється шляхетська кров, хлопства незліченна кількість знесла майже все Брацлавське воєводство»²⁸.

Беззаперечним є той факт, що як національно-визвольна й конфесійна боротьба, так і соціальна **супроводжувалася усіма її руйнівними ексцесами**: розправами зі шляхтою, урядниками, орендарями, католицьким духовенством, поляками, євреями; погромами, грабежами, розбоями тощо. Зрозуміло також, що у цьому смерчі ненависті, яка вирвалася назавні, загинули тисячі винних і безвинних осіб, що впади жертвою помсти за довгі роки зневаги й насильств з боку панівних і привілейованих верств і соціальних груп, католицького й уніатського духовенства, урядників, євреїв-орендарів тощо. Як пояснювали свої вчинки міщани Вільковець (Поділля),

«знущалися ляхи над нами живими, а ми тепер будемо (глумитися) над вашими кістками й дітьми»²⁹. Не має найменших сумнівів у тому, що небачене за потугою й масштабами повстання українців влітку й восени 1648 р., в основі своєї залишалося стихійним й спроби Б. Хмельницького взяти його під контроль успіхів не мали. Його політичні плани й домагання повсталих мас істотно різнилися й не дивно, що влітку радикально налаштований наказний гетьман М. Кривоніс користувався у них більшим авторитетом ніж гетьман. А відтак на користь думки, аби трактувати ці події «Хмельниччиною», не має жодних переконливих аргументів (підстав).

Домінування жорстокостей і стихійності аж ніяк не за-свідчувало **відсутності в них політичних цілей та соціальних ідеалів**, яких намагалися втілити у своє життя. Так, саме влітку-восени в українців стався вибух, за означенням видатного історика Я. Дашкевича, дисперсного націоналізму, в основі якого лежала (як для поневоленої нації) «ненависть (цілком реальна і неміфічна) до чужоземних загарбників». Сповна поділяю висловлену ним думку, що «нації піднімалися на національно-визвольні змагання – звичайні селянські маси без елітарної ідеології, але з цілком націоналістичним ставленням до своїх національних поневолювачів»³⁰. Показово, що вже у червні 1648 р. захоплений до полону під Баром козак повідомив кам'янецькому старості П. Потоцькому, що «вже держава від вас, ляхів, перейшла до нас – козаків»³¹. У джерелах знаходимо чимало інформациї про те, що повстанці хочуть «відбирати замки до самого Володимира», не мають намірів «утихомирюватися» до тих пір, допоки не дійдуть «до Вісли», щоб «ляцької крові й краплі» не залишилося «у руських краях», «загнати поляків за Віслу» та звільнити від них «Руську землю, а саме: добитися «відокремлення Русі від Корони». Автор згадуваного раніше «Дискурсу...» попереджав польську спільноту про реальну загрозу ситуації, за якої козаки «повністю виб'ються з підданства Корони Польської» й «утворять собі нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»³². А сучасник подій (секретар короля Владислава IV, а згодом польський історик) В. Рудавський занотував: «Русь тріумфувала начебто з повернення до своїх давніх вольностей і відсунення кордонів Польщі аж до Вісли».³³

Обов'язково слід враховувати, що йшлося не тільки про емоції, наміри, плани. Козаки й покозачене поспільство на усіх звільнених теренах, руйнуючи річпосполитську політичну систему, водночас творили власну – українську. Цей процес надзвичайно інтенсивного державотворення всіляко стимулювався зверху – гетьманом і генеральною старшиною й ініціювався і реалізовувався знизу не тільки збоку козацьких полковників, сотників отаманів, але й покозачених мас, котрі обирали

з-поміж себе за козацьким зразком полкову й сотенну адміністрацію, що виконувала владні функції на місцях. Як зауважував В. Смолій, «Козацький присуд» і «козацькі порядки» в практичній діяльності повсталого народу означали не що інше, як створення власних органів управління, побудованих на зразок козацького кола, виведення цілих сіл та регіонів з-під юрисдикції шляхти, проведення низки радикальних соціальних реформ (ліквідація великого магнатського землеволодіння і відробіткової ренти, перерозподіл земельних угідь усередині громади тощо).³⁴ Масове покозачення охопило й південь Великого князівства Литовського. «... Починаючи від Валишевичів до Мозиря і Річиці, стільки є сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, – читаємо в одному з джерел, – і якби довелось гультайству цьому відступати, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв на Україну. Міста, які об'єдналися і покозачилися, – це говорить (один із полонених повстанців – В.С.), – Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура та інші».³⁵ Відбувалося також паралельно творення нових, власне українських, органів міського самоврядування. Вони не тільки масово виникали у Лівобережжі й Правобережжі, але у серпні-листопаді утворювалися й функціонували у Руському і Бельзькому воєводствах (Теребовлі, Долині, Заболотові, Дрогобичі, Рогатині, Яворові й ін. містах).

Отже, на листопад 1648 р. основними завояваннями повсталого народу були: звільнення майже всіх етноукраїнських земель від іноземного поневолення, злам річпосполитської системи й творення української, основним структурним елементом якої ставало відродження Української держави; перехід влади до рук нових владних структур; ліквідація панщини, кріпацтва й феодальних форм залежності; формування нового соціуму, в якому не знайшлося місця князям, магнатам і шляхті, а також євреям-орендарям; започаткувався грандіозний перерозподіл великої і середньої земельної власності на користь козацької, селянської та міщанської тощо. І, що особливо важливо, вони стали плодами не тільки воєнних дій, національно-визвольної війни з Річчю Посполитою, але в неменшій, якщо в не більшій мірі, істотних перетворень у найважливіших сферах буття народу, здійснених зусиллями як гетьманської влади, так і повсталих мас.

І **великою трагедією** для повсталих мас стала **політична вузькоглядність** більшості його очільників, включаючи Б. Хмельницького. На відміну від їх рішучих намірів і дій добитися незалежності, вона ще залишалася у полоні ягеллонської ідеї, яка передбачала збереження політичної й територіальної цілісності Речі Посполитої. В історіографії до сьогоднішнього дня явно ігноруються негативні наслідки Замостянських

переговорів із посланцем новообраного короля Яна Казимира й ухвали 21 листопада військової ради, щодо укладення перемир'я. Вони засвідчили існування непримиренних відмінностей у підходах до розв'язання основних завдань боротьби: втворення незалежної Руської (Української) держави й нових (за козацьким зразком) соціально-економічних відносин, які б базувалися на праці вільної людини на вільній землі. Так, радикально налаштоване угруповання старшин, очолюване наказним гетьманом полковником М. Кривоносом і полковником П. Головацьким, наполягало на тому, щоб «з цих країв (себто зайнятих західних меж визволених українських земель – В.С.) не вступалися й довели до перемоги «цю війну» («не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує»). Б. Хмельницький та його однодумці погодилися на укладення перемир'я і, що особливо було неприйнятним, відведення армії на терени «України» (тобто традиційного козацького регіону). І на загальновійськовій раді гетьман спромігся, використовуючи власний авторитет і підтримку прихильників замирення (переважно з реєстрових і заможних козаків), нав'язати більшості свою волю.³⁶ Таким чином, всі здобутки (і на цьому слід наголосити!) соціально-економічного й військово-стратегічного характеру, досягнуті внаслідок 3-х розгромів польської армії, переможного повстання влітку-восени та вступу на польські терени, перекреслювалися начебто після зазнання нищівної поразки.

Наслідуючи логіку дослідників, котрі схильні вважати завершення визвольних змагань не в досягненні/проваді поставлених цілей та наявності/відсутності волі і сил продовжувати боротьбу, а в окремих епізодичних подіях (смерть чи зміна гетьманів, укладення/зрив угод й ін.), маємо підстави вбачати у ньому їх закінчення невдачею. Проте, таке трактування було б помилковим, оскільки радикально налаштовані старшини, козаки й посполиті не визнали умов перемир'я, прагнучи не допустити поновлення польських порядків й відстояти політичні й соціальні завоювання, всупереч позиції Б. Хмельницького та його оточення. Наштовхнувшись на масове невдоволення козацтва відступом армії й переосмислюючи наслідки Західного походу, гетьман у другій декаді грудня розпорядився залишати залоги у поселеннях на схід від умовної лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський³⁷, засвідчуючи у такий спосіб чинність функціонування утворених державних інституцій, що підлягали його (а не королівській) верхній владі. Як обурююався 20 січня А. Кисіль (очолював тепер польське посольство, що прямувало на перемовини з козацькою старшиною), «від Случі почавши, аж до Чигирина розташоване військо Хмельницького... Хто коли чув у Зв'язелі раду Війська Запорозького?»³⁸.

І що кидається у вічі? У час перемир'я (тривало до кінця травня 1649 р.) надзвичайно інтенсивно (у багатьох аспектах навіть глибше і масштабніше у порівнянні з 1648 р.) проходили процеси розбудови держави й утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, які, зрозуміло, знаходилися за сферою воєнних дій і не були породжені ними. **По-перше**, серед значної (якщо не більшої) частини старшини починає укорінюватися бачення мети боротьби ні в чому іншому, як тільки у досягненні незалежності від Речі Посполитої. Уже у другій половині січня 1649 р. серед городян Смоленська поширилися чутки про її наміри добиватися аби польський монарх «передав би Київської і Білої Русі (Білою Руссю нерідко тоді маркувалися українські землі – В.С.) правління на їх гетьманську волю», а йому б «до Києва і до всіх білоруських міст ні в суд і ні в що не вступався. І на тому б король і пани рада (себто сейм – В.С.) присягнули і записом укріпили...»³⁹. Український посол С. Мужилівський, котрий на початку року виїхав до Москви, вперше на рівні дипломатичних переговорів офіційно заявив іноземцям про те, що звільнена територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і тут вони «живуть собі вільно». І підкреслив, що у майбутньому продовжуватимуть боротися з поляками «всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, **від поляків визволити**, щоб люди православної віри були вільні, а полякам до цих міст не було діла»⁴⁰. Маємо також інформацію одного з джерел, що на лютевій старшинській раді у Переяславі, зібраної з приводу майбутніх перемовин з польською комісією А. Киселя, старшини піддали гетьмана гострій критиці за те, що «відступив від Замостя і не йшов вглиб Польщі...»⁴¹.

По-друге, укладена 24 лютого угода з польськими дипломатами про продовження перемир'я до 7 червня (цього дня мали розпочатися переговори щодо укладення повночинного договору), вперше передбачала визнання (нехай тимчасове) де-юре існування Української держави, західні кордони якої визначалися по лінії м. Кам'янець-Подільський – р. Горинь, а північні – по р. Прип'ять⁴².

По-третє, акумулюючи власні погляди на мету боротьби й помисли соратників, Б. Хмельницький упродовж першої половини 1649 р. сформулював засадничі положення української державної ідеї, що складала серцевину політичних цілей національно-визвольних змагань кінця 40-х – середини 70-х рр. XVII ст. Внаслідок невдачі її реалізації, вона стала для прийдешніх поколінь українців, (включаючи сьогоднішні) нетлінним священним заповітом у боротьбі за незалежність. Усвідомлення їхньої сутності вкрай важливе для вияснення змісту, а відтак й типології, досліджуваної події. Вони наступні:

➤ обґрунтування права українців на творення незалежної держави від Речі Посполитої: «а нас Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували». Російський посол Г. Унковській, перебуваючи у травні в Чигирині, довідався від старшин, що «гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»;

➤ соборність самостійної держави, до складу якої мали увійти всі етноукраїнські землі «по Львів, Холм і Галич». А, «ставши на Віслі, – відзначав гетьман, – скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»;

➤ тяглість державного життя русинів, в силу якої розглядав утворювану державу спадкоємницею середньовічної Русі, починаючи з часів володарювання Володимира й інших «благочестивих великих князів». ⁴³

Як слушно зауважував М. Грушевський, «Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»⁴⁴. Аби реалізувати цю ідею, він, вирушаючи у похід у червні 1649 р. (Польща у кінці травня поновила воєнні дії), розробив план комбінованого удару по Речі Посполитій, що передбачав її розгром, оволодіння Варшавою і Краковом та утвердження «Руського князівства» у межах від Перемишля й Вісли до «московських кордонів»⁴⁵. Він провалився виключно з-за спротиву Іслам-Гірея, котрий виявився рішучим противником появи на її розвалинах незалежної Русі (України). Маємо відверте визнання А. Кисіля, що «якби хан під Зборовом **над нами не змилювався, то вже б нам він** (Б. Хмельницький – В.С.) **кінець зробив** (виділено нами – В.С.)»⁴⁶

Не менш затята боротьба продовжувалася і в сфері соціальних відносин, яка органічно переплітатися з національно-визвольною. **По-перше**, показачені посполиті Белзького Руського, Волинського (окрім південно-східної частини) й Подільського (за винятком східного регіону) воєводств, залишені українськими полками (упродовж грудня 1648 – березня 1649 рр.), з окремими козацькими сотнями чинили мужній спротив підрозділам польської армії, магнатів і заможної шляхти. Зазнавши поразок, окремі загони повстанців (наприклад, С. Височака) з боями відступили на «козацьку» територію. Незважаючи на придушення основних вогнищ боротьби, шляхта не змогла поновити свого панування над підданими й змусити їх виконувати повинності. Тому скликані нею у березні 1649 р. сеймики у Волинському і Руському воєводствах прийняли відповідні ухвали про скликання посполитського рушення й сформування майже тисячного підрозділу для «вложення підданських сердець у давний послух» та боротьби з повстанцями. У квітні-травні спостерігався новий спа-

лах виступів посполитих, для боротьби з якими 5 травня волинська шляхта ухвалила створити 1,5 тис. підрозділ. Як констатував незабаром мозирський підкоморій Т.М. Обухевич, «Звідсіля сипляться рої збунтованого поспільства і ними заповнений увесь тракт між Горинню і Случчю»⁴⁷.

Особливо масштабною виявилася боротьба покозачених подолян, котрі, створивши полк, спільно зі загонами левенців у січні-лютому вели жорстокі бойові дії з польськими підрозділами, наступ яких спромоглися зупинити в районі Бару. Всупереч Переяславському перемир'ю, у березні 10-12 тис. польська армія перейшла у наступ, однак не змогла прорватися далі Бару й врешті-решт відступила до Меджибожа, за який точилися сутички у квітні-червні 1649 р.⁴⁸. Її вирішальну роль у зриві планів польського командування оволодіти всіма теренами Подільського воєводства відіграли власне покозачені посполиті, котрі тільки у Летичівському повіті утворили 6 козацьких полків⁴⁹.

По-друге, в жодному випадку не слід ігнорувати того факту, що після укладення Замостянського перемир'я Б. Хмельницький дозволив шляхті повертатися до маєтків (магнатам заборонялося з'являтися до тих з них, які розташовувалися у традиційному козацькому регіоні й Лівобережжі) й видавав універсали до посполитих, зобов'язуючи віддавати «всіляке шанування і послушенство панам». Водночас застерігав шляхту не проявляти «ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії»⁵⁰. Проте ця політика зазнала повної невдачі, бо покозачені посполиті на теренах, що підлягали українській владі, масово, зі зброєю у руках, виступили у захист соціально-економічних завоювань, не допускаючи панів і їх урядників до маєтків. А ті з них, котрі стали козаками (служили у Війську Запорізькому), аж ніяк не хотіли повертатися до них у підданство.

До честі гетьмана, він вчасно збагнув хибність зробленого кроку й зі свого боку у грудні 1648 – лютому 1649 рр. не вдавався до репресій супроти «бунтівників», а під час перемовин 23 лютого з польськими комісарами повідомив, що він не «відступиться» від черні «по Люблин і Краков», бо «то права рука наша, – люди, которіє, холопства не витерпів, ушли в козаки». А відтак до тексту Переяславського перемир'я вніс пункт про заборону шляхті й «державцям» повертатися до маєтностей, розташованих у козацькій Україні (за межами лінії Кам'янець-Подільський – р. Горинь – р. Прип'ять)⁵¹. Як зазначав А. Кисіль 21 січня, «почавши від Случі й до Чигирина розташоване військо Хмельницького й увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам (котрим і до домівок не має як приїжджати)»⁵². Майже через

місяць повідомляв королю: «... нікому не вільно до своєї маєтності. І ми, котрі маємо тут маєтки, лише здаля на них дивимося»⁵³. Джерела інформують про те, що «... хлопи не хочуть бути підданими панів, а хочуть бути собі вільними», «бунтівні селяни ... не бажають миру...», «чернь запевняла, що за Горинь не впустить ляхів...» тощо⁵⁴. Згадуваний А. Кисіль у квітні зробив висновок: «всі, котрі нещодавно вийшли з підданства панам і отримали козацький титул, миру не хочуть, розуміючи, що він поверне їх до підданства...»⁵⁵.

Важливо пам'ятати наступне: саме прагнення посполитих домогтися реалізації двоєдиної мети – незалежності від Польщі та козацького статусу – стало **визначальним чинником** надзвичайно успішної мобілізації українського війська упродовж кінця квітня – першої половини червня 1649 р. Як занотував Самовидень, «Так усе, що живо, піднялося в козацтво...»⁵⁶. Наприклад, на Чернігівщині вони свято вірили, що є «такий універсал Хмельницького аби всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади як чернь, так і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і ми є на тому, щоб жодного шляхтича не було і на мир дозволити не хочуть»⁵⁷. У цілому ж, за даними анонімного автора однієї з реляцій, «хлопство всієї України своїм минулим щастям покладає на Хмельницького надію, бо у тому застається розумінні, що з такою великою силою Річ Посполита вже ніколи не зможе зрівнятися, а тому стверджує, що коли тільки Хмельницький захоче, то всього докаже і достеменно зможе **їх з підданства Речі Посполитої звільнити** (виділено нами – В.С.)»⁵⁸.

Наведений у статті фактологічний матеріал дозволяє, як на наш погляд, збагнути (зрозуміло лише в основних рисах) наступне: **по-перше**, причини спалаху у 1648 р. національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби носили всеукраїнський характер і визріли в усіх сферах буття народу. А відтак і зумовлений ними виступ набув надзвичайно великого розмаху і потуги. Його обсяги поширення й участі кількості населення були **вражаючими і небаченими до того часу в історії не тільки України, але й Східної, Центральної й Південної Європи**. Поза сумнівом він належав до наймасштабніших національно-визвольних і соціальних рухів середньовічної й ранньомодерної Європи. І аж ніяк його не можна «втиснути» у прокрустове ложе типового поняття «**повстання**» («козацьке», «народне», «визвольне», «національно-визвольне», «велике українське» й інші означення), бо воно не тільки явно обмежує територіальний ареал його поширення та масовість участі у подіях населення (за нашими дуже приблизними підрахунками, прямо й опосередковано у рух втягнулося щонайменше 50-60% дорослого чоловічого населення, здатного носити зброю), але й вихолощує **основне – спрямованість на розбудову незалеж-**

ної національної держави й нової (відмінної від існуючої) моделі соціально-економічних відносин.

Поняття «**війна**» («козацька», «визвольна», «національно-визвольна» й ін. означення) лише частково пояснює сутність руху, а саме: воєнний аспект боротьби за незалежність з Річчю Посполитою, затіняючи чи обходячи мовчанкою його соціально-політичні аспекти, що одночасно відбувалися в Україні, – розбудову її політичної системи, насамперед державних інституцій, внутрішньої політики уряду, формування нового суспільства й докорінні зміни у соціальній структурі населення, формах земельної власності й типології господарств, процес становлення нової політичної еліти й політичної культури тощо. А відтак, враховуючи кардинальність трансформацій у традиційному суспільстві, масштаби, зміст, характер і форми боротьби та її цілі, схильні вважати, що 1648 р. почалася **революція** (типологічно близька до Нідерландської (1566-1609 рр.), спрямована на виборення незалежності, розбудову самостійної держави й витворення у ній нової моделі, якісно відмінної від існуючих у Центральній, Південній та Східній Європі. Поділяємо тлумачення змісту поняття “революція”, запропоновані відомими фахівцями у цій галузі знань С. Хантінгтоном та С. Нойманом. Так, перший з них характеризує її як «внутрішні швидкі, фундаментальні і насильницькі зміни у панівних цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, керівництві, способах діяльності і політиці уряду»⁵⁹. Другий вбачає у ній «... радикальну зміну політичної організації, соціальної структури, характеру контролю над власністю і панівно-го міфу про суспільний лад...»⁶⁰.

Попри певну (не суттєву) відмінність у їх змісті, вони дозволяють побачити головне, притаманне революціям, – наявність **фундаментальних змін** в основних сферах буття суспільств. І принципово важливо збагнути, що власне перетворення такого масштабу відбувалися в Україні. Зокрема, у **політичній сфері** – це злам польської політичної системи й витворення замість неї української з усіма її підсистемами: інституційною, комунікативною, функціональною та культурною. Постає Українська держава з ефективно діючими центральними і місцевими органами влади, своїми адміністративно-територіальними поділом, армією, правом і судочинством. Розпочався інтенсивний процес становлення якісно нової політичної еліти.

У **соціальній сфері** здійснено ліквідацію існуючої до 1648 р. польської моделі соціальної структури суспільства і характеру відносин між станами і соціальними групами. З неї було “вичавлено” українських і польських князів, магнатів, панів, шляхту (за винятком частини дрібної), католицьке й уніатське духовенство, євреїв-орендарів, урядників, інонаціональний міський

патриціат. “Шаблею” скасовується феодальна система соціальних відносин. У новому суспільстві Гетьманщини привілейоване становище зайняло козацтво, яке залишалося **“відкритим”** до вступу до нього представників інших верств і прошарків, включаючи селянство. Кардинально змінилося становище останнього, котре з феодально-залежного й закріпаченого стану перетворилося у стан дрібних, особисто вільних, землеробів, які володіли правом власності (вочевидь, розділеною з державою) на землю і сільськогосподарські угіддя. Українські міщани стали господарями у своїх містах, повністю формуючи органи самоврядування. Істотно змінилися умови існування православного духовенства, котре тепер не зазнавало утисків і знаходило повну підтримку з боку органів української влади.

Не менш глибоких перетворень зазнала **сфера форм власності та господарювання**. Так, було ліквідовано велику (магнатську), середню й, за незначним винятком, дрібну шляхетську власність, власність католицької й уніатської Церков, короля (Корони Польської), шляхетське та єврейське орендне землеволодіння. На її місці постала земельна власність козаків, посполитих й Української держави. Стався грандіозний перерозподіл земельної власності (яскраво засвідчений у “Щоденнику” П. Халебського, котрий у середині XVII ст. перебував у козацькій Україні). Він підкреслював, що козаки і посполиті “розподілили землі й угіддя поміж собою”, дерева у лісах “вирубували, корчували й спалювали на пні, вируби орали й ріллю засівали”, позначаючи при цьому межі своїх ділянок “огорожами”⁶¹. Внаслідок чого зникає фільварково-панщинне господарство, що базувалося на кріпацтві й панщині, й утверджуються індивідуальне селянське й козацьке (протофермерське) господарства, ефективність яких виявилася незрівняно вищою за фільварок і господарство закріпаченого селянина.

Не менш глибокі відбувалися зміни у **політичній культурі соціуму, його самосвідомості, ментальності тощо**. На теренах козацької України “панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я. Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій через старий міф шляхетської свободи і рівності: нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесе йому визволення”⁶². Сповна поділяємо міркування В. Матяш, що “на середину XVII ст. система вироблених Військом Запорозьким цінностей фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації...”⁶³. Вони полягали у наступному:

- система орієнтацій на становий козацький автономізм спочатку трансформується у програму політичної автономії

козацької України, а в першій половині 1649 р. – в ідею створення **незалежної** держави;

- формується уявлення про **соборність** держави, до складу якої мали увійти всі етноукраїнські землі, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, по “Люблін і Краків в цілому туди, куди лише сягають імена й церкви Руські”⁶⁴;

- у свідомості еліти й козацтва укорінюються ціннісні орієнтації на політичну єдність Гетьманщини;

- у духовному світі різних прошарків суспільства надзвичайно інтенсивно відбувалося формування цінностей **“національного патріотизму”**, витворення якісно нового образу своєї Вітчизни – “Матері-України” (вперше у символічному зображенні червоної калини) й усвідомлення себе **“українським народом”**. За козацькою Україною починає закріплюватися назва **“Україна”**, а за витвореною державою – **“Українська держава”**;

- сталася **кардинальна ломка** усталених стереотипів психології та свідомості у раніше залежного (закріпаченого) селянства. В його уявленнях праця на власній землі набувала символічно-сакрального смислу, бо “навіть Господь оре ниву і сіє хліб”⁶⁵. Тепер ідеал розв’язання питання отримання землі в особисту власність вбачався **у займанщині, що стала дивовижним витвором соціокультурного обживання** земель і сільськогосподарських угідь. Водночас особиста свобода стає альфою й омегою соціальної поведінки;

- у полум’ї революції виковувався ментально **новий тип Людини**, котра відзначалася сильною волею, енергійністю, цілеспрямованістю й, за висловом філософа С. Кримського, “зі збуреною, бунтівною душею, що схильна до героїчної авантюри, готова до жертви та подвигу”. Саме такі люди, “за характеристикою Гоголя, міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу і з яких ніхто не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором. Такі особи “вогняної душі” і стали суб’єктами барокової культури в Україні...”⁶⁶. Саме тому українсько політична культура формувалася як культура учасницького типу.

А тепер, шановний **Читачу**, поставимо собі запитання: чи спроможні поняття “повстання” чи “війна” розкрити сутність фундаментальних змін у різних сферах буття українського народу, що відбулися у козацькій Україні? Як на мій погляд, ні! Вони пояснюються лише одним поняттям – **“революція”**. Так як у ній основним завданням стояло виборення незалежності утвореної держави й досягнення нею соборності, додаємо до нього означення **“національна”**. Адже від його розв’язання (нерозв’язання) залежала доля усіх без винятку соціально-економічних, релігійних, ідеологічних, культурних і навіть ментальних перетворень. А відтак мимохить зринає друге запитан-

ня: чому по сьогоднішній день у свідомості українського суспільства продовжують панувати уявлення про ці події як “повстання”, “війна” чи “Хмельниччина”? Причин є чимало, проте хочу зосередити увагу на найголовнішій, а саме: глибокому укоріненні (навіть на рівні підсвідомості) упродовж сотень років у ній **концепту національної неповноцінності**. Ми ніяк не можемо / не хочемо зрозуміти того, що у нас, в Україні, у середині XVII ст. спалахнула подія, якій за масштабами участі населення, а також вчинених перетворень **не було рівних у Європі** упродовж XVI – першій половині XVIII ст. Нам надзвичайно важко збагнути, що саме в **Україні** (якби у Німеччині, Австрії, Польщі, Іспанії чи у будь-якій іншій країні, то, без сумніву, сприйняли це як доконаний факт) відбувся **унікальний** в історії середньовічної та ранньомодерної Європи випадок державотворення й кардинальних перетворень у суспільстві, що звершувалися потенціалом не традиційного привілейованого стану (дворянством), а козацтвом і покозаченим поспільством (у тогочасному розумінні – **простолюдом**).

А чи існує хоча б приблизне уявлення у наших фахівців, науково-педагогічних працівників, учителів й інших груп інтелігенції, не кажучи вже про решту населення, щодо **масштабу жертв**, які приніс наш народ на Алтар **Незалежності і Свободи**? Сумніваюсь! За нашими приблизними підрахунками, з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст. від воєнних дій, захоплення ясиря, голодовок й епідемії безповоротні втрати населення складали бл. **70%** (у Правобережній Україні – **понад 90%**)! Враховуючи, що його чисельність на 1648 р. складала бл. **4,5-5 млн. осіб**, то вони сягали бл. **3,1-3,5 млн. осіб**! Жоден з європейських народів не заплатив у середньовічній і ранньомодерній історії такої колосально-жахливої ціни за право жити у своїй незалежній соборній державі відповідно до здобутих соціокультурних завоювань. І про ці небачені волелюбність, героїзм, стійкість і самопожертву написано надзвичайно мало повістей, романів, поетичних творів, не знято жодного сучасного кінофільму, не увічнено хоча б в одному монументальному пам'ятнику. Мертві мовчать, коли живі втрачають історичну пам'ять, байдужіють до свого минулого, не відчують совістливої потреби духовної спорідненості з пращурами. І цей розрив у свідомості народу золотого ланцюга пам'яті діянь покоління, якщо його не відновити, неминуче обернеться для нього спочатку виродженням, а пізніше асиміляцією та зникненням. Адже **відречення від самого себе** завжди є **самогубством**!

3. Хронологічні межі революції

По-перше, як нами уже відзначалося, історики не особливо переймаються виясненням верхньої межі революційних по-

дій. Проведений у травні 2004 р. у Санкт-Петербурзі “круглий стіл” з проблеми термінології й хронології історії України XVII ст. за участі провідних українських і зарубіжних дослідників цієї епохи переконливо це засвідчив. Адже вони по-суті відмовилися від її в’яснення на основі аналізу власне часу завершення епохальної боротьби українців, відштовхуючись від врахування стану розв’язання її завдань й досягнення мети. Зусилля науковців зосередилися, на жаль, на пошуку **не істини**, а **оптимального терміну** (“повністю аполітичного”, “нейтрального”), який би “знімав” необхідність займатися в’ясненням завершення “Національно-визвольної війни”. А відтак більшість задовольнилася терміном **“Хмельниччина”**, хоча В. Брехуненко й Ю. Мицик слушно піддали його критиці⁶⁷. Дана ситуація у науковому світі в принципі й не змінилася нині. Переважна частина істориків продовжує обмежувати хронологічні рамки національно-визвольної боротьби серединою XVII ст.

По-друге, звертаємо увагу читачів на той факт, що обмежуючи її верхні рамки смертю Б. Хмельницького (серпень 1657 р.) чи укладенням Гадяцького договору (вересень 1658 р.), ніхто з них не обґрунтував їх аналізом подій, які б засвідчували завершення боротьби чи то здобутою перемогою, чи то отриманою поразкою. Не робляться навіть спроби довести, чому власне ці, а не інші події, вважаються рубежем, який відокремлює “Національно-визвольну війну” від наступних явищ і процесів української історії. Адже добре відомо, що ні смерть гетьмана, ні укладення Гадяцького договору не розв’язали жодного зі завдань революції. Вони стали важливими, але не вирішальними епізодами боротьби за незалежність. Також не має підстав вбачати у громадянській війні 1658-1663 рр., обумовленої загостренням соціально-політичної боротьби й втручанням у неї сусідніх держав (Московії, Речі Посполитої й Криму), початок “Руїни”. Адже вона промовляла лише про появу глибоких кризових явищ, що згодом в основному були подолані. Але ж не є таємницею той факт, що кризові явища були невід’ємною складовою усіх революційних рухів у Європі упродовж XVI-XVIII ст.

Показово, що самі учасники Української революції з обох сторін (української й польської) вбачали у подіях кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. складові одного і того ж процесу. Наприклад, 22 лютого 1671 р. городові козаки звернулися з листом до запорізьких з нагадуванням, що напередодні 1648 р. поляки “важким ярмом підданства обклали наш народ український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же, **двадцять і кілька літ воюємо** (виділено нами – В.С.), у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали”⁶⁸. 28 березня цього ж року гетьман П. Дорошенко повідо-

мив курфюрста бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма, що, **починаючи від Б. Хмельницького, й до нині** (виділено нами – В.С.) Військо Запорозьке й “увесь народ Руський” борються проти “польського ярма” і поляки розділили “наш край” на дві частини: одну “продали” Московії, а другу хочуть “перетворити у Дике Поле”⁶⁹. Зі свого боку, польська сторона також вбачала у подіях 60-х – 70-х рр. продовження “козацької війни”⁷⁰.

По-третє, постає слушне запитання: коли і чим, як на погляд автора статті, завершилася революція? Внаслідок агресивних дій Московії, Речі Посполитої та Порти супроти правобережної Гетьманщини (а вона відіграла провідну роль у революційному процесі) її охоплює глибока криза. Розпочалося масштабне й неухильне руйнування державних інституцій, знищення поселень й населення. Воно призвело до загибелі ядра Української держави, символічним актом припинення його існування стала капітуляція у вересні 1676 р. П. Дорошенка. Велими показово також, що укладений у жовтні 1676 р. польсько-турецький Журавнинський договір вже не передбачав існування у Правобережжі “Української держави”, визнаної у жовтні 1672 р. Бучацьким договором. Саме тому схильні вважати, що Українська революція у **вересні 1676 р.** завершилася поразкою, бо мети не було досягнуто й не реалізовано головних її завдань. Основним здобутком революційної боротьби стало існування Лівобережної Гетьманщини, як автономного державного утворення у складі Росії, остаточно знищеного на початку 80-х рр. XVIII ст. А в Правобережжі у наступні десятиріччя після вересня 1676 р. так і не вдалося поновити функціонування державних інституцій, незважаючи на зусилля І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика, що слугує ще одним переконливим аргументом на користь думки про завершення революції саме у 1676 р.

Отже, аналіз джерел і наукової літератури дає підстави стверджувати про існування комплексу причин революційного вибуху 1648 р. За своїм масштабом, характером, змістом і метою боротьби, а також завданнями, які доводилося розв’язати, вона становила собою національну революцію, що завершилася поразкою 1676 року.

Примітки:

1. Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження української козацької держави? (Спроба започаткувати нову дискусію щодо одного історичного терміну // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 473-503.
2. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // *Дашкевич Я. «... Учи неможними устами сказати правду. Історична есеїстика (1489-2008)*. Київ, 2011. С. 342-343.

3. Круглий стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // *Украина и соседние государства в XVII веке: материалы международной конференции*. Санкт-Петербург, 2004. С. 249.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. Київ, 2001. Т. 2. Кн. 2. С. 179-180.
5. Там само. С. 277-278.
6. Історія України в документах і матеріалах. Київ, 1941. Т. 3. С. 118.
7. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины»). Москва, 1897. С.85.
8. Літопис Самовидця / видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзира. Київ, 1971. С. 51.
9. Правда про унію. Документи і матеріали. Львів., 1981. С. 42-43.
10. Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1987. S. 58-71; Tegoż. Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane. Kraków, 2001. T. 1. S. 196-209.
11. Сас П.М. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 215.
12. Компан О. Кипень у «казані історії» // *Вітчизна*. 1986. № 9. С. 184.
13. Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Київ, 2006. Т. 1. С. 8, 12.
14. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ). IP. Ф. II. Спр. 13402. Арк. 451 зв.
15. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Zebrala i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wroclaw, 1989. T. 1. S. 5-6.
16. Еврейские хроники... С. 90.
17. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). ВР.Ф.5. Спр. 189/II. Арк. 108.
18. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. С. 272-285.
19. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 2. С. 129.
20. Ковальський Н.П. Мьщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII в. Днепрпетровск, 1984. С. 51.
21. Джереда з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упорядник: док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. Київ, 2002. Т. 1: (1648-1649 рр.). С. 499-500.
22. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих дже-ре) // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*: зб. ст. Київ, 1998. С. 302.
23. Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 193.
24. Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. Спр. 143. Арк. 140: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. № 6691.
25. Там само. Спр. 142. Арк. 680: БН ВМФ. № 6713.
26. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 110; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). Москва. 1953. Т. 2. С. 28-29; Rawita-Gawroński F. Sprawy i Rzeczy Ukrainskie. Lwów, 1914. S. 85.

27. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 5-6.
28. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. Спр. 1062. Арк. 270.
29. ЛННБ. ВР.Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 129.
30. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки // *Дашкевич Я. «... Учи неложними устами сказати правду»*. Исторична есеїстка (1989-2008). Київ, 20011. С. 748.
31. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 88-88 зв.
32. Pisma polityczne... Т. 1. S. 9.
33. Rudawski W.J. Historia Polska. Petersburg; Mohylew, 1855. S.38.
34. Смолій В.А. Феномен українського козацтва... С.12.
35. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). Київ, 1965. С.105.
36. ЛННБ. ВР.Ф 4. Спр. 1321/II. Арк. 183-185.
37. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 47.
38. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). Ф. 465. Спр. 41. Арк.83-84.
39. Заборовский Л.Б. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования: источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. Москва, 1998. Ч.1. С. 28-29.
40. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. Вид друге, випр. і допов. С. 226.
41. Джерела з історії... Т.1. С.281.
42. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). Київ, 1961. С. 104-105.
43. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). Москва, 1953. Т.2. С.117-119, 152-158.
44. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1997. Т. 9. Ч.2. С. 1494.
45. ДАК. Ф. 465. Спр. 41. Арк. 128; ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 264; Спр. 3882/II. Арк.58 зв.; Джерела з історії... Т. 1. С. 279-281, 288-289.
46. ДАК. Ф. 465. Спр. 31. Арк. 77.
47. ЛННБ. ВР. Ф. 103. Спр. XI. № 26; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів, 1991. С. 54-56, 60, 63; Степанков В.С. Селянська війна 1648 – перша половина 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 280-282, 284.
48. Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // *Історія українського селянства*. Київ, 2006. Т. 1. С. 187-188; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба ... С. 60-62.
49. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 226; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ) (Київ). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 6-7.

50. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 185; ЦДІАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 36; Документи Богдана Хмельницького... С. 87; Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Lwów, 1869. Т. 2. S. 395.
51. ВУР. Т. 2. С. 118; ДБХ. С. 105.
52. ДАК. Ф. 465. Спр. 41. Арк. 83.
53. ДОВ. С. 203.
54. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 210; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1916. Вып. 2. С. 132; ЦДІАУ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5.
55. Grabowski A. Ojczyzste spominki. Kraków, 1845. Т. 2. S. 31.
56. Літопис Самовидця. С. 57.
57. ДАК. Ф. 452. Спр. 363. Арк. 371.
58. БМЧ. ВР. Спр. 144. Арк. 682.
59. Цит. за: Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. Москва, 1999. С. 46.
60. Цит. за: Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 574.
61. Халебський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Упорядник Микола Рябий. Київ, 2008. С. 64, 91.
62. Сисин Ф. Чи було повстання... С. 576.
63. Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та її укорінення в суспільну свідомість // *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Київ, 2006. Т. 1. С. 162-163.
64. Бібліотека Варшавського університету. ВР. Спр. 1957. Арк. 931; Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург. 1872. Т. 7. С. 30-31; Архив Юго-Западной России. Київ, 1908. Т. 6. Ч. 3. С. 294-297; Грушевський М. Історія ... Київ, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 1331, 1432-1436; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, (s.a.). S. 144-145.
65. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). Севастополь, 1998. С. 6-8.
66. Кримський С.Б. Феномен українського бароко // *Історія української культури*. У п'яти томах. Київ, 2003. Т. 3. С. 80.
67. Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // *Украина и соседние государства в XVII веке: материалы международной конференции*. Санкт-Петербург, 2004. С. 219-231.
68. Бібліотека Баворовських. ВР. Спр. 255. Арк. 12 : БН. ВМФ. № 2227.
69. БЧ. ВР. Спр. 1376. Арк. 178-180.
70. Архів головний актів давніх. Ф. 3. Спр. 25. Арк. 64-66.

The subject, brought in the article, is a complex of theoretical understanding. Indeed, for the last and a half century scientists have formulated many different concepts, notions and terms, some of which have become bookish, if not axiomatic, for the modern reader. However, not all of them adequately reflect the essence of national liberation, religious and social struggle of the Cossacks and the common people in

the middle and the second half of the XVII century. We attempt to offer the different, qualitatively different from the dominant conception of its causes, essence, nature and typology. It is quite clear that the author is expressing his own judgment, does not claim to the definitive truth and is well aware that they have a disputable nature.

Key words: *revolution, national liberation war, typology, chronological framework, “Khmelnitskiy”, “ruin”, Cossacks, common people, Cossack Ukraine, Hetmanate.*

Отримано: 20.12.2017

УДК 94:355.422(477.41-81)«1918»

Олексій Струкевич
(м. Вінниця)

БІЙ ПІД КРУТАМИ (дидактичні матеріали на допомогу студентів та учителів)

У статті на основі аналізу різноманітних джерел, описані події, що пов'язані з підготовкою, ходом і наслідками бою під Крутами 29 січня 1918 року. Запропоновані матеріали можуть використовуватися при вивченні першої війни між більшовиками та УНР, як у старшій школі, так і в вищій школі у курсі історії України XX століття.

Ключові слова: *студенти, учні старших класів, більшовики, станція Крути, А. Гончаренко, Муравьов, УНР.*

Тема бою під Крутами надзвичайно активно представлена у публіцистичній та художній літературі. Водночас розвідок наукового характеру написано небагато. Головною причиною цього, на думку дослідниці О. Бойко, є відсутність офіційних документів, політичного чи військового характеру, про чисельність військ, озброєння, командування, втрати під Крутами, який би допоміг фахівцям відтворити об'єктивну картину подій¹. Проте, збираючи уривки розрізнених даних у систему, історики теж перетворюють тему Крут у предмет наукового аналізу².

Тому науковці користуються лише спогадами. А спогади, як відомо, несуть на собі відбиток симпатій чи антипатій людини до позицій, рішень та дій тієї чи іншої політичної сили, особистості, завжди мають суб'єктивний характер. Сучасні дослідники вважають, що сьогодні найбільш правдивим джерелом про бій під Крутами є спогади безпосереднього учасника і командира бою Аверкія Гончаренка.

З'ясувати питання перебігу бою під Крутами студенту-практиканту, учителів історії допоможе видання «Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Історико-культурологічне товариство «Герої Крут»; упорядник Ярослав Гаврилюк. Київ: Видавничий центр «Промісвіт», 2008. 840 с. У збірнику використані документи та ма-